

НАРОДНА СКУПШТИНА СРБИЈЕ ЗА ВРЕМЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА И ПИТАЊЕ ЊЕНОГ КВОРУМА

Народна скупштина краљевине Србије која је радила у току првог светског рата, у Србији и у емиграцији, била је састављена из народних посланика изабраних још 1912. године; другим речима: иако је та скупштина била изабрана само за период 1912, 1913, 1914. и 1915, њен мандат, услед ратних прилика, био је продужаван до краја рата, односно до краја постојања Србије као посебне државе.

На основу одредаба Устава за краљевину Србију од 1903, Скупштину је сачињавало 166 посланика (1), а за кворум за одлучивање тражило се присуство више од половине овог броја, дакле најмање 84 посланика (2).

На изборима народних посланика 14/1. априла 1914, последњим скупштинским изборима пред ратове (балканске ратове и светски рат), Радикална странка добила је убедљиву већину: од 166 посланичких места она је добила 84, а заједно с радикалним дисидентима укупно 91 посланика; све остале политичке странке (Самостална радикална, Либерална, Напредна, Социјалдемократска) добиле су укупно 75 мандата. Најјача после Радикалне, била је Самостална радикална странка (с 39 посланика): Социјалдемократској странци, за коју је гласало око 25.000 бирача, припала су два мандата. Орган Радикалне странке *Самоуправа* хвалио се после избора да је „сва опозиција бројно претезала над радикалима са 30.824 гласа, или, заједно са социјалистима, са 55.602 гласа“ (гласало је укупно око 465.000 бирача) (3).

Пре почетка првог светског рата ова је скупштина одржала два ванредна (априла—јуна 1912. и септембра 1912) и два редовна сазива (октобра 1912. до 1913. и октобра 1913. до јуна 1914). Због врло оштрих међустраничких борби, које су достигле врхунац упролеће 1914. (на питању ванредних војних кредита, сукоба између цивилних власти и „црнорукаца“ око приоритета, и др.) дошло је, због опструкције коју је опозиција водила у Скупштини, до кризе владе која је морала бити решена распуштањем Скупштине и расписивањем нових посланичких избора; указом од 23/10. јуна 1914. краљ Петар је решио да се распусти скупштина изабрана

(1) Према чл. 79 Устава, биран је у окрузима по један посланик на сваких 4.500 пореских глава; осим тога, на основу чл. 81 Устава, бирано је још 29 посланика по варошима (и то: Београд 4 посланика, Ниш и Крагујевац по два посланика, а 21 варош у Србији по једног посланика). Вид. и чл. 5, 6 Закона о изборима народних посланика од 1890. године.

(2) Према чл. 109 Устава, „скупштина може решавати само ако је у њезиној седници више од половине целокупног Уставом одређеног броја посланика. — За пуноважан закључак потребна је већина гласова присутних чланова [...]“. Тако и чл. 116 Закона о пословном реду у Народној скупштини, од 1903.

(3) *Самоуправа*, бр. 87 од 16. IV 1912. и бр. 88 од 17. IV 1912.

1912. и да се 1. августа 1914 (по ст.) одрже избори за скупштину која је требало да се састане 10. IX 1914. Сутрадан, тј. 24/11. јуна краљ Петар је пренео вршење своје краљевске власти на престолонаследника Александра (4).

Као што је познато, скупштински избори заказани за 14/1. август 1914. за скупштински период 1914—1917. нису могли бити одржани услед избијања рата с Аустро-Угарском; аустроугарски ултиматум Србији од 23. јула примљен је у жеку изборне кампање. Опозиционе странке (осим Социјалдемократске) склопиле су биле споразум о истицању заједничких листа у многим окрузима; угрожени тиме, председник владе Пашић и радикалски прваци, као и многи други истакнути политичари, налазили су се већином на терену, у изборној кампањи. Због почетка рата, регент је указом од 25/12. јула, дакле уочи аустроугарског напада, сазвао Народну скупштину (ону исту која је била распуштена месец дана пре тога) у ванредни сазив за 27/14. јули у Нишу (5).

I. — Прво ратно заседање Народне скупштине одржано је у Нишу од 27. јула 1914. до 16. октобра 1915. У току тог заседања Скупштина је у неколико махова одобрила влади ванредне ратне кредите (најпре од 90 милиона, затим још 110, па још 200 и најзад још 250 милиона динара). Она је донела и неколико важнијих закона, као што су: закон о мораторијуму, закон о помоћи невољнима за време рата, закон о чиновницима грађанског реда, закон о реквизицији за време рата, закон о поступку с имовином страних поданика оних држава које су у непријатељству са Србијом. Међу значајне послове које је Скупштина обавила у Нишу спада и одобрење конкордата који је Пашићева влада закључила с Ватиканом.

У решавању националног, југословенског питања свакако је најважније дело ове Скупштине прихватање владине изјаве од 7. XII/24. XI 1914. (познате у литератури као: Нишка декларација). У тешкој и опасној ратној ситуацији, док је у току била друга аустроугарска офанзива (Поћорекова „казнена експедиција“) на Србију, Пашићева хомогена радикалска влада 5. XII/22. XI дала је оставку да би начинила места коалиционом кабинету, састављеном од представника Радикалне странке, Самосталне радикалне и Напредне странке. Нови коалициони кабинет, образован истог дана, с Пашићем на челу, изишао је пред Скупштину с једном декларацијом о циљевима рата у којој је, између осталог речено: „Уверена у решеност целог српског народа да истраје у светој борби за одбрану свога огњишта и своје слободе, Влада Краљевине сматра као свој најглавнији и у овим судбоносним тренутцима једини задатак да обезбеди успешан свршетак овог великог војевања које је, у тренутку кад је започето, постало уједно борбом за ослобођење и уједињење све наше неслободне браће Срба, Хрвата и Словенаца“ (6). Скупштина је великом већином (изузев социјалдемократских посланика) прихватила ову декларацију. Посланик С. Рибарац изјавио је у име Националне странке (старе Либералне),

(4) *Српске новине*, бр. 128 од 11. VI 1914.

(5) *Српске новине*, бр. 155 од 13. VII 1914.

(6) *Српске новине*, бр. 282 од 25. XI 1914. Препис декларације из „Српских новина“ чувао је Пашић у својој архиви за време рата, пошто је архива скупштинска у Нишу пре евакуације била уништена.

чији представници нису били заступљени у коалиционој влади, да ће и његова странка „вршити своје патриотске дужности са истрајношћу и пожртвовањем“, сматрајући да ће „сва питања о територији Краљевине Србије бити решена онако како то Устав одређује“. Председник Скупштине А. Николић најпре је констатовао једногласност скупштине у одобравању владине декларације, али, на протест Д. Јапчевића у име Социјалдемократске странке што о декларацији није најпре вођена дискусија, председник је закључио да се „цела Скупштина придружује декларацији Владе, осим г. Јапчевића и г. Кацлеровића“ (7). — Садржину ове изјаве влада је поновила у тајним седницама Скупштине августа 1915, у све тежој и критичнијој ратној ситуацији, па је Скупштина на својој јавној седници 21/8. VIII 1915. донела одлуку да „пошто је саслушала изјаве владе и обавештења дата у тајној седници, одајући пошту палим јунацима и понављајући своју решеност, да борбу за ослобођење и уједињење српско-хрватско-словеначког народа продужи уз своје Савезнике по цену жртава неопходних за обезбеђење животних интереса нашег народа, — одобрава владину политику...“. У име Националне странке др. В. Вељковић је дао примедбу — изјаву „да влада није добила одобрење од савезника за програм уједињења Српско-хрватско-словеначког народа“, на што му је Пашић одговорио: „да се програм српског народа иставља по души и задатцима Србије, а никако по споразуму са страним државама“ (8).

У вођењу спољне политике, а у вези с југословенским питањем, значајна је била и дискусија вођена у Скупштини крајем априла 1915. поводом закључивања тајног уговора између Италије и сила Тројног споразума у Лондону. На гласове о преговорима и закључивању тог уговора, посланик Дража Павловић поставио је министру иностраних послова Пашићу питање „о скорој акцији Италије, која се везује са извесним компензацијама на штету нашег српско-хрватско-словеначког народа“. На то питање, Пашић је у скупштинској седници 28. IV 1915. (дакле, два дана после потписивања тајног Лондонског уговора, чија битна садржина није била непозната српској влади) изјавио да он сматра „да италијански политичари и државници не могу поћи за тим да добију један предео више или мање, овај или онај остров, јер могу знати унапред да сила Италије неће бити у томе граду или у томе острву, него ће сила њезина бити у слози српско-хрватско-словеначког племена и Италије“ (9).

Ујесен 1915, у време слома Србије, када су поред аустријске офанзиве која је започела 5. октобра, скоро истовремено почели 14. октобра и напади бугарских трупа дуж читаве источне границе Србије, Народна скупштина није више могла остати у Нишу. Коалициона влада је у тој ситуацији решила „да се са нашом војском евакуишу и наши народни посланици, јер они, као народни представници, имају дужност да, са Владом, сарађују на општим националним питањима; да у нашој националној несрећи представљају и заступају Србију и Југословене и да сарађују на уједињењу Срба, Хрвата и Словенаца; да дају кредите за војску, избеглице, интер-

(7) *Српске новине*, бр. 286 од 29. XI. 1914.

(8) Ч. Митриновић — М. Брашић, *Југословенске Народне скупштине и сабори*, Београд 1937, 175.

(9) Исто, 174. — М. Паулова, *Југословенски одбор*, Загреб 1925, 48–49.

ниране и заробљене и оне заостале у Србији; и да са војском буду у вези, — стога је тим решењем наређено војним властима, да у отступању чине услуге посланицима у погледу исхране и превозних средстава“ (10). Велика већина посланика, њих 123, одазвала се владином позиву и изишла из земље, док су 43 посланика остала у земљи под окупацијом (11).

Посланици који су изишли из земље разишли су се на разне стране; првих месец-два дана највише их је било у Албанији (Скадар), Црној Гори (Подгорица) и Грчкој (Солун). У то време влада није ни помишљала да сазове скупштину, највероватније зато што је међу многим посланицима владало велико и разумљиво незадовољство, револт због слома Србије, па су многи на дневни ред стављали пре свега тражење главног и најодговорнијег кривца: да ли је то влада или Врховна команда. Група народних посланика која се нашла у Грчкој (у Солуну, потом у Атини) с председником Скупштине А. Николићем тражила је од владе да што пре сазове Скупштину; међутим, влада је одговорила с одговором, и тек крајем јануара 1916. Пашић је тим посланицима саопштио да „могу ићи на Корзику, где су и остале српске избеглице, или, ако то неће, могу ићи куда хоће“ (12). Најбројнија група избеглих посланика, око 80 њих, крајем 1915. сакупила се била у Риму; сазнавши за посланике у Грчкој она их је 25/12. I 1916. позвала да и они дођу одмах у Рим. Пошто су од председника владе баш у то време добили поменути одговор, посланици из Атине кренули су за Рим; председник Скупштине Николић, незадовољан држањем многих посланика и упорним инсистирањем неких посланика да се одмах суди влади, десолидарисао се са својим друговима и остао у Грчкој. Остали су прешли у Рим и — пошто су усвојили гледиште да се привремено, док се земља не ослободи, обуставе како рад политичких странака тако и међустраничке борбе — основали тамо, уместо страничких клубова, један клуб: Заједнички клуб народних посланика. За председника тог Клуба изабрани су Коста Стојановић и Јаша Продановић, а после дужих дискусија одлучено је да будуће седиште Клуба буде у Француској, у Ници. Иако се председник владе Пашић није с тим сложио, већ је опет

(10) Оригинал овог владиног решења одн. позива посланицима није сачуван (вид. нап. 6). Горе наведена садржина дата је према рукопису посланика Михаила Ј. Радовијевића који је ово владино решење чуо (а вероватно и прибележио) на једној конференцији Народне скупштине и владе у Скадру децембра 1915. (Архив Српске академије наука и уметности, даље: А-САНУ, бр. 13254; рукопис М. Радовијевића „Политички документи 1915—1918.“, 1—2). — У меморандуму који је крајем фебруара 1916. Заједнички клуб народних посланика из Нице упутито влади каже се да су се посланици одазвали „на два категоријална позива Краљевске владе да имају избећи из земље и да не смеју пасти у руке непријатељима“ *Записници Конференције Клуба народних посланика свих политичких странака Српске Народне Скупштине одржане 11. и 13. фебруара 1916. године у Ници.* — (*Меморандум посланичког клуба упућен Српској Краљевској Влади, Ница 1916, 8.*)

(11) Број од 123 избеглих посланика наводили су касније стално како влада тако и опозиција (вид., на пример, *Српске новине*, бр. 75 од 26. VI. 1918.; Д. Јанковић — Б. Крижан, *Грађа о стварању југословенске државе*, I, 193). Међутим, на првом скупштинском састанку који је одржан ван земље, на Крфу 10. IX/28. VIII 1916. после извршене прозивке у записнику је забележено да је у Србији остало 39 посланика, уз навођење њихових имена. Међу тим именима налазе се од познатијих: др В. Вељковић и С. Рибарац (либерални прваци), Д. Лапчевић и Т. Кацлеровић (обојица социјалдемократски посланици; Кацлеровић је био изишао па се потом враћао у земљу), Ж. Тајсић, М. Ивковић, Ж. Златановић, Ж. Дачић, Ј. П. Јовановић, М. Сокић, Мих. Ђорђевић, др Јовичић, др С. Вукчевић и други из Радикалне и Напредне странке.

(12) А-САНУ, бр. 10133: рукопис К. Стојановића „Слом и васкрс Србије“, 155—156.

предлагао да посланици иду на Корзику, ипак су посланици отишли у Ницу.

У Ници, где је у то време боравило око 90 српских народних посланика, на првих 10—12 седница њиховог Клуба расправљало се о односу између владе и Скупштине у новим, ратним условима: да ли је у ратним условима потребан рад скупштине. Већина се изјаснила за то да Скупштина треба и даље да ради, али је прихваћена резерва да се неће истраживати кривци за слом ни доносити оцена о слому док се и влада и скупштина не врате у земљу (13). На конференцији Клуба у Ници 24/11. II 1916, којој је присуствовало 89 посланика, једногласно је донета одлука „да Народна Скупштина у споразуму са владом отпочне што пре свој рад“ и да се та одлука спроведе влади с једним меморандумом. У меморандуму влади Клуб је, подсећајући владу на своје и њене, владине задатке и политичке и правне обавезе, изнео свој став да Скупштина у критичном ратном времену треба тежиште свог задатка да пренесе на право вршења контроле. Клуб је у свом меморандуму изречно изјавио „да дискусију о оцини рада владиног и одговорности њеној, из обзира деликатних у тешким приликама, оставља за времена, када наша отаџбина буде ослобођена“, али је тражио да се, као најхитније, узму у решавање: питање о буџету, питање о војсци (њеном здрављу, њеној исхрани и снабдевености), питање о помоћи поробљеном народу у Србији, питање о судбини избеглих српских грађана (чиновника и др.) и питање васпитања српске омладине у Француској. Клуб је предлагао организацију перманентне парламентарне контроле преко контролних парламентарних одбора за горе побројана питања (одбор за извршење буџета и трошење кредита, одбор за народ у Србији, одбор за војску, итд.). Ради решавања ових питања као и организације парламентарне контроле, Клуб се обратио влади са захтевом да закаже почетак скупштинских седница, пошто влада „и на представке наше о томе питању до сада није још нигде изјављивала када и где ће се продужити седнице Народне Скупштине“ (14). Пошто се председник владе Пашић налазио у то време у Русији, његов заменик Љ. Давидовић одговорио је Клубу почетком априла у име коалиционе владе да ће скупштина бити сазвана по повратку Пашићевом на Крф. Посланици Клуба су на то јавили влади да ће доћи тамо где буду позвати, али су изнели разлоге због којих сматрају да је боље да скупштинске седнице буду одржане негде у Француској (15).

У исто време, априла 1916, радикалски првак и најближи Пашићев сарадник С. Протић разбио је јединство избеглих народних посланика на тај начин што је у Ници од већег броја (преко 20) посланика-старорадикала образовао посебан Клуб радикалних посланика. У Заједничком клубу остало је ипак још 14 посланика-старорадикала. Протић је то учинио самовољно, мимо статута странке, али и шеф странке Пашић, дошавши у јуну 1916. из Русије у Ницу, уместо да сазове све радикалне посланике и испита разлоге цепања, „место свега тога — пише радикалски првак Н.

(13) Исто, 161—165.

(14) Записници Конференције Клуба... Меморандум Посланичког клуба..., Ница 1916, 7—18.

(15) Као нап. 12, стр. 166—167.

Петровић — отишао је у тај клуб Стојанов и благословио сав тај његов посао“ (16). Разлоге Протићевог издвајања радикала из Заједничког клуба посланика требало би тражити на више страна: а) Протић је био загрижени странчар; у политичком животу Србије оног времена, карактеристичном по разбукталим политичким страстима и оштрим политичко-страначким борбама, он се посебно издвајао оданошћу својој странци и бригом за њене интересе; б) ни он ни Пашић нису стварно били задовољни коалицијом у влади којој су били прибегли у једном тешком, критичном тренутку, — али који је ипак брзо прошао; в) исто тако стишавала се постепено и она најбурнија повика на коалициону владу, одустало се од тражења да та влада, у којој су радикали држали највише и најважнијих ресора, буде позвана на одговорност; г) с друге стране, Заједнички посланички клуб показивао је све јасније тенденцију да се наметне као контролор влади, и то највише у оним областима спољне и унутрашње политике којима су руководили старорадикали.

На предлог владе регент је указом од 29./16. јула 1916. позвао Скупштину да 10. IX./28. VIII. у вароши Крфу продужи седнице ванредног сазива из Ниша.

II. — Друго ратно заседање Скупштине трајало је скоро месец и по дана; на Крфу Скупштина је за то време, од 10. IX./28. VIII. до 22./9. X., одржала укупно 27 састанака. На првој седници било је присутно 98 посланика (а после неколико дана стигло је још 10 посланика).

Поред експозеа председника владе и министра иностраних дела Пашића о спољној политици владе (о коме се претресало у осмодневној тајној седници), на овом заседању Скупштина је расправљала и донела одговарајуће законске акте о ванредном кредиту од 200 милиона динара, затим о изменама у Закону о Народној банци, о привременом попуњавању чиновничких места за време рата и о поступку према лицима која избегавају војну обавезу у рату. — Интересантан је и значајан покушај регента Александра да Скупштина озакони завођење преких судова и за официре (преки судови су дотле постојали у војсци само за војнике и подофицире); свакако да је већ тада Александар припремао свој обрачун с Аписом и другим црнорукцима. Међутим, влада се томе енергично успротивила, ставила регенту своје портфеље на располагање, због чега је он морао одустати од свог захтева (17).

Иако је српска влада на Крфу била и даље она иста из 1915.: коалициона, састављена од представника три највеће политичке странке, Скупштина 1916. није више била онако сложна као 1914—1915. ни расположена да ту владу помаже. У Скупштини су све више долазили до изражаја посебни интереси појединих политичких странака и све се више и јасније ширило незадовољство владом и њеним радом, првенствено због хегемонистичког положаја старорадикала и Пашића у њој. Опозиционе тенденције и струје у Скупштини изражавале су се у разним видовима: разбијањем Заједничког посланичког клуба и активирањем посебних стра-

(16) Писмо Н. Петровића из Нице од 20. V. 1917. М. П. Ђорђевићу, у прив. збирци пук. Момчила М. Ђорђевића, који је био љубазан да нам га да на увид.

(17) Као нап. 12, стр. 181, 183; М. Ж и в а н о в и ћ, *Пукovníк Апис*, Београд, 1955, 51.

начких клубова; издвајањем мишљења поводом владине спољнополитичке декларације; подношењем више интерпелација од којих су неке биле врло „деликатне“ и непријатне за владу.

Заједнички посланички клуб из Нице на Крфу се више није састајао нити се више осећало његово постојање. За време заседања Скупштине у септембру, четрнаест посланика — старорадикала, који се у Ници нису хтели издвојити из Заједничког клуба ни прићи Протићу одн. прећи у његов Клуб радикалне странке, сада су формирали свој посебан Клуб независних радикала, и о томе обавестили председништво Скупштине. У тај посебни Клуб ушли су од истакнутијих и познатијих радикала, између осталих: В. Вукићевић, др Д. Павловић, др Д. Аранђеловић, К. Стојановић, М. Трифковић, Н. Петровић; за председника су изабрали Марка Трифковића а за потпредседнике Настаса Петровића и Дражу Павловића. Н. Петровић тврди да је, као потпредседник ранијег Радикалног клуба, најпре покушао да сазове седницу тог Радикалног клуба, „да се ту, у тој средини, која је за све распре у странци статутима одређена, расправи све оно што се међу нама у Ници догле догодило, али ни тада — нису то хтели Пашић и Стојан Протић“, па да је тек после тог неуспелог корака образован Клуб независних радикала (18). Било како било, овај нови Клуб заузео је од почетка у Скупштини оштар опозициони став према Пашићу и Протићу, а нешто блажи, умеренији став према коалиционој влади као целини. Опет Н. Петровић указује на Пашићево осамостаљивање на врху странке и на његове све изразитије апсолутистичке склоности као на један од главних разлога издвајања његовог (Петровићевог) и групе радикала из Радикалног клуба и његовог супротстављања Пашићу: „Неће Пашић путем којим ми хоћемо — писао је Петровић. — Он то није хтео ни у Србији, он то неће ни овде. Он хоће крај себе секретаре, не колеге, министре. Он хоће послушнике какви су Љуба Јовановић и Марко Ђуричић“ (19). — Поред поменутог два посланичка клуба (Клуба посланика Радикалне странке и Клуба независних посланика Радикалне странке) сигурно је да је на Крфу 1916. радио Главни одбор Самосталне радикалне странке и њен посланички клуб, а вероватно су радили и клубови остале две странке (Напредне и Националне). Главни одбор Самосталне радикалне странке радио је — судећи по сачуваним записницима с његових седница на Крфу — скоро као да је у земљи у мирnodопским условима. На седници 11. IX./29. VIII. 1916. Главни одбор Самосталне радикалне странке, на предлог министара Давидовића и Драшковића, решавао је о томе да се из Странке искључе Ј. Продановић и В. Вуловић због самовољног иступања и критиковања владе; после дискусије, ствар је ипак била заглађена (20). Исти министри понудили су 20./7. IX.

(18) Као нап. 16.

(19) Исто. — К. Стојановић у свом већ поменутом необјављеном спису „Слом и васкрс Србије“ тврди такође да је формирање Клуба независних радикала „последница дуге борбе, две разне струје у радикалној странци и одговор на тиранисање извесних котирија у радикалној странци. У тешким временима, кад није могла победити струја отворених метода и јавности, нису хтели извесни људи ни привидно да помажу у сарађивању на јавним пословима људе подмуклих качачких метода и махинације. [...] Пашић је ово одвајање обележио као револт противу начела радикалне странке, и ако добро зна да је то протест противу његових манира“ (Као нап. 12, стр. 185).

(20) А-САНУ, бр. 13254: рукопис Михаила Ј. Радивојевића „Политички документи...“, 5—12.

Главном одбору да дају оставке у влади, јер „осећају промену у расположењу пријатеља посланика према њима; они то виде и по предметима који се дискутују и по начину на који се дискутују“. Они су зато предложили да их Главни одбор замени, ако је у питању лично незадовољство према њима или њиховом раду; али су сматрали да коалиција треба да остане „јер трају и једнако расту по важности разлози, који су постојали кад смо ступили у њу, растурати је сада био би грех и по државу и по странку“ (21). Оба министра добила су поверење Главног одбора странке и свог посланичког клуба, па је представник Клуба И. Павићевић на састанку Скупштине 22. 9. IX. изјавио у име Клуба „да су осећаји другарства и пријатељства целог клуба према њиховим представницима у влади и сада какви су били од увек“ (22). Секретар Главног одбора М. Радивојевић изнео је на седници 18./5. септембра „велике злоупотребе које чине поједини утицајни људи, како са самим собом, тако и са својом децом и сродницима, јер се заклањају од војне дужности и ратних непријатности и опасности, а сем тога неки се и богате на рачун пропале земље и оних у рову“, и том приликом навео више имена министара (укључујући и Пашића), посланика, генерала итд. (23).

После Пашићевог експозеа о спољној политици владе (који је био прочитан на тајној седници Скупштине), у јавним седницама прочитана су два издвојена мишљења, што показује јачање опозиционих снага у Скупштини. На скупштинској седници 20./7. IX. 1916. Ж. Рафајловић је у име клуба Националне странке дао изјаву да се његова странка слаже с тим да је политика наслона Србије на њене тадашње савезнике једина која одговара интересима и расположењу српског народа и да је „једина кадра обезбедити будућност велике и јаке Србије [...]; ну — наставио је Рафајловић — с обзиром на целокупни владин рад, који смо ми осудили својом декларацијом датом у тајној седници јер је влада била мишљења да би она за сада била незгодна за јавност, ми не налазимо довољно гаранције да ће умети у будуће обезбедити интересе и аспирације народне, и не можемо јој поклонити своје поверење“ (24). — У име Клуба независних посланика Радикалне странке Н. Петровић је на седници скупштине 21./8. IX. 1916. прочитао изјаву да независни радикали остају при свом ранијем ставу „да се одлаже дискусија узрока слому наше земље из обзира особено тешких прилика у којима се наша отаџбина налази и из разлога што је проблем тога слома толико компликован, да нам данас недостају сви елементи за правилну објективну оцену“, али да траже да се образује одбор од пет посланика „коме би влада ставила подробније извештаје о променама које су се збиле у погледу наших државних и националних питања“ (25).

Посланици Клуба независних радикала поднели су у почетку скупштинског заседања пет интерпелација влади: о поступку аустроугарских и бугарских власти с нашим народом у Србији; о извршењу евакуације

(21) Исто, 13—15.

(22) *Стенографске белешке* Нар. скупштине од 42—68 састанка, Крф 1918, 26.

(23) Као нап. 20, стр. 18—22.

(24) *Стенографске белешке* . . . , 25. — *Српске новине*, бр. 67 од 10. IX. 1916.

(25) *Стенографске белешке* . . . , 24.

омладине и регрута; о утрошку добровољних прилога примљених за време рата; о размени новчаница; о војним акцијама на Солунском фронту. Међутим, за неке од поднетих интерпелација сложили су се с владом да се на њих одговори касније, по повратку у земљу. Ипак се у току скупштинске дебате чула оштра критика владе, нешто и од стране независних радикала, а много више од стране посланика Националне странке. Дража Павловић је говорио о недовољној бризи владе за избеглице, а С. Ђорђевић о тешким злоупотребима начелника Главног државног рачуноводства при Министарству финансија. Националац (либерал) Р. Агатоновић је критиковао млитавост владине спољне политике, наводну Пашићеву слабост према Бугарској, тврдећи да је „сувише све сконцентрисано у Пашићу“, затим да „Велика Србија није одређена нити се знају њене границе“ итд.

Уместо више одбора који би помагали и контролисали владин рад, што су опозициони посланици предлагали, прихваћено је једино формирање Привредног одбора, па је на последњој седници скупштинског заседања 1916., 22./9. октобра изабрано у тај одбор 20 посланика, са задатком да помажу одговарајућим министрима у припремању мера за повратак у Србију и да буду саветодавни и контролни одбор за извршење свих привредних мера које буде диктовала ситуација; тај се одбор потом поделио у три секције: трговачку, привредно-индустријску и саобраћајну (26).

Иако се на скупштинском заседању 1916. на Крфу могао запазити пораст незадовољства једног дела скупштине коалиционом владом и њеним радом, ипак је било очигледно да још никаквих услова није било за промену владе. „Јасно је једино било — писао је поводом тог заседања К. Стојановић — да није било услова за мењање кабинета како су то старији радикали желели, и то из многих разлога, и тацитно су се све групе сагласиле да се све уреди како би се без промене оставили данашњи министри и рад скупштине окончано што пре“ (27). Као што није било услова, спољно-политичких ни унутрашњих, да Радикална странка одстрани своје партнере и остане сама на власти, тако је исто, и још и мање, било услова да друге странке уклоне Пашића и његове радикале с власти. И чланови владе и њен председник Пашић говорили су — како тврди Стојановић — јавно, и у посланичким клубовима и у скупштини, да они нису хтели звати скупштину и да им је она наметнута.

Да влада на Крфу, како коалициона тако и каснија, хомогена — радикалска, доиста није желела да сарађује с Народном скупштином, види се најбоље из чињенице да је после јесењег заседања скупштине у 1916. до следећег скупштинског заседања прошло пуних шеснаест месеци!

III. — Међутим, у том дугом 16-месечном временском интервалу после завршетка другог ратног заседања скупштине, догађала су се многа крупна, међународна и унутрашња, ратна и политичка збивања која су свакако налагала сазивање Скупштине и њено упознавање и консултовање. Међу најважнија збивања — да се подсетимо само на нека из 1917. — спадају: револуције, фебруарска и октобарска, у Русији; улазак Сједињених Америчких Држава у рат; разни покушаји Аустро-Угарске и других фак-

(26) Српске новине, бр. 80 од 11. X. 1916.

(27) Као нап. 12, стр. 180.

тора да се сондира терен за преговоре о сепаратном миру; покушаји офанзиве на Солунском фронту и стална неизвесност у погледу судбине тог фронта (да ли ће бити редуциран или сасвим напуштен од стране савезника); решавање грчког и албанског питања; активирање црногорског питања; побуна у Србији — Топлички устанак; Солунски процес; Крфска конференција између представника Југословенског одбора с једне стране и представника српске владе и опозиције с друге стране о решавању југословенског питања; криза коалиционе владе и формирање хомогене — радикалне владе.

Од непосредног значаја за Народну скупштину и њен даљи рад била је промена српске владе, ван Скупштине, до које је дошло јуна 1917. услед оставке тројице министара нерадикала: Љ. Давидовића, М. Драшковића (самосталних радикала) и В. Маринковића (напредњака). Трећег дана после доношења пресуде Великог војног суда којом је потврђена осуда Аписа и још двојице осуђених на смрт, — Давидовић и Драшковић поднели су 21. јуна усмену и писмену оставку на чланство у влади. Оставку су образложили тиме: а) што је на дневни ред седнице владе пре питања о Солунском процесу било стављено питање реорганизације и делатности Министарства иностраних послова (чиме је због тог спорног питања унапред доведена у питање солидарност коалиционе владе и њен опстанак); б) што је Пашић с неким својим пријатељима већ био заузео и изрекао свој став против помиловања на смрт осуђених лица у Солунском процесу (док су Давидовић и Драшковић били за то да им се смртна казна замени казном двадесетогодишње робије), и в) што они (Давидовић и Драшковић) знају да не уживају поверење наследника престола (28). Они су били у аудијенцији код регента, молили га за помиловање осуђених, али их је он грубо одбио. Трећи члан — нерадикал у Пашићевој коалиционој влади В. Маринковић поднео је такође оставку с образложењем да је „у своје време дао пристанак на улазак само у онакав коалициони кабинет, какав је до тада постојао“ (29). — Пашић се бранио од оптужбе да се пре седнице владе изјашњавао о судбини осуђених, а сву кривицу за кризу и распад коалиционог кабинета пребацивао је на министре — самосталне радикале, изражавајући „своје дубоко жаљење“ због тога. Он је, наводно, покушао и да министри који су дали оставке буду замењени другим члановима Самосталне радикалне странке, али шеф те странке Давидовић није то дозволио (30).

После тога председник владе Пашић поднео је регенту оставку целог кабинета, а регент се, по парламентарном обичају, обратио за савет тадашњем председнику Скупштине. „Председник Народне Скупштине, пошто

(28) Ж и в а н о в и ћ, *Пуковник Апис*, 522—523.

(29) Исто, 523.

(30) *Српске новине*, бр. 75 од 26. VI. 1918: Коминике краљевско-српске владе. — У „Исправци на коминике Краљевске владе...“ (вид. нап. 20) Давидовић је то демантовао: „Коминике нетачно наводи усмену изјаву о томе пре-потписаног [Давидовића]. Али ако усмене изјаве могу бити разно запамћене од разних људи, писмене су ту и решавају несугласицу на штету тврђења у коминикеу. Ако је остало таквих недоумица од недовољно тачно примљених разговора, њих коначно и несумњиво разбија текст оставке, који је изражавао тада и изражава данас наше погледе о неопходности заједнице у влади више странака“.

је претходно консултовао шефове странака (31) и изложио Његовом Краљевском Височанству скупштинску ситуацију и распоред снага у Народној Скупштини, дао је савет Круни, да се обрати за састав владе представнику Радикалне странке, као најјаче скупштинске групе“. Регент је, према томе, поверио састав нове владе шефу Радикалне странке Пашићу. „Г. Пашић, узевши у оцену питање, на коме је криза створена и општу политичку ситуацију, који су захтевали да се криза што пре реши, примио се образовања кабинета из Радикалне странке“ — тако је Пашићева влада приказивала ток кризе (32).

Нова хомогена (чисто радикалска) влада с Пашићем као председником и министром иностраних дела именована је регентовим указом од 23./10. јуна 1917.; од нових личности ушао је само С. Протић, док су неки ранији министри измењали места одн. добили нове ресоре у влади (33). Пашић је тврдио да је и његова нова, хомогена влада — парламентарна, јер да има већину у Скупштини. „Пошто засада — писао је с Крфа 6. VII./23. VI. посланику у Лондону Ј. Јовановићу — није била могућна комбинација коалиционе владе, то је образован кабинет из радикалне странке, која, ипак, има већину посланика [... изостављен број] колико укупно све остале странке броје. Број посланика који је остао у окупираној Србији није урачунат, јер они не могу фактички узети активног учешћа у пословима“ (34). Као што се види, Пашић је рачунао на јаку већину своје странке у Скупштини какву је она била постигла на изборима још пре пет година; при томе, он је овом пирликом први пут изнео свој став (који ће у следећој години бити главни предмет спора с опозицијом), а наиме: да за скупштински кворум, па према томе ни при израчунавању већине, не треба узимати у рачун оне посланике који су приликом слома Србије остали у земљи.

Разуме се, да су представници опозиционих странака друкчије гледали и оцењивали новонасталу политичку ситуацију. Они су августа 1917. поднели председнику Народне скупштине представке (меморандуме) у којима су окривљавали Радикалну странку да је она раскинула коалицију. У представци Клуба народних посланика Самосталне радикалне странке од 17./4. VII. протестовало се што председник Народне скупштине није схватио како треба своју дужност: „Председник Народне Скупштине је на развој последње кабинетске кризе гледао очима једног партиског човека, а не једног државника. — Без тога он не би могао саветовати Круни да

(31) И ову околност која се у Коминикеу владе од 26. VI. 1918. наводи, Давидовић и Драшковић су касније демантовали: „... изјављујемо: да нас г. А. Ђиколић, тадашњи председник скупштине, није консултовао пре но што ће круни дати свој савет о новој влади после коалиционе. Тако је требало бити, али није било. — После оставке, чији нам је пријем господин председник данашње владе писмено потврдио, није о даљој заједници у влади говорио ни потписаним ни иједном нашем пријатељу од којих су неколико виђених били тада с нама. На Крф је тих дана дошао г. Павићевић, тада председник нашег посланичког клуба па је, констатујући ту омашку г. председника Скупштине, као посланик, уложио код њега протест. — Осим странака, које су биле тада у влади заступљене, постоје у Народној скупштини још две странке, од којих је једна ранијих г. Пашићевих пријатеља, ниједна од њих није извештена о кризи нити упитана о њеној солуцији“ (Из „Исправке на коминике Краљевске владе...“, као нап. 20).

(32) Српске новине, бр. 75 од 26. VI. 1918.

(33) Српске новине, бр. 70 од 13. VI. 1917.

(34) Архив Југославије, 80—9—361: препис телеграма Н. Пашића с Крфа 23. VI. 1917. Ј. Јовановићу у Лондон.

у овим тешким, судбоносним данима повери састав Владе једној јединој политичкој групи, која нема ни кворума; која се показала увек искључива и партиска, неспособна за рад у заједници“. Како у овој представци Самосталне радикалне странке председнику Скупштине тако и у представкама Клуба независних посланика радикалне странке и Клуба народних посланика Напредне странке, које је председник Скупштине упутио председнику владе, опозициони посланици су тврдили да интерес народа императивно наређује да се створи коалиција (35). Користећи свој боравак у Паризу новембра — децембра 1917. поводом савезничке конференције, Пашић је тамо одржао кратке састанке, посебне, с представницима српских политичких странака (са В. Маринковићем, Љ. Давидовићем, М. Трифковићем) да би од њих дознао да ли остају при свом захтеву (у представци председнику скупштине од августа месеца) о сазивању Народне скупштине. Скренуо им је пажњу да се очекује офанзива на Солунском фронту. Представници странака остали су при свом ранијем захтеву (35а), па су после тога одмах упутили и једну нову представку председнику скупштине (не помињући у њој разговоре с Пашићем); у тој новој представи су, између осталог, рекли: „У свима савезничким и пријатељским земљама, па чак и у земљама са полуаутократским режимом, образују се коалициони кабинети. Састав и расположење Народне Скупштине условљава и омогућава врло широку и потпуну заједницу у Влади појединих струја њених, и она жели да зна разлоге са којих се код нас урадило противно и потребама земље, како их она — Народна Скупштина — схваћа, и расположењима њеним која она најбоље познаје. [...] Наше је мишљење било а и сада је: да је састав хомогене Владе из једне политичке групе *противан и штетан* интересима државним, баш кад би та политичка група, из које је Влада састављена, имала и већину посланика и већину народа, — а у толико више штетан и по глед земље и по интересе државне кад Влада нема потребан кворум за рад у Народној Скупштини — ни већину посланика Уставом прописану, ни већину народа“ (36). Почетком 1918., непосредно после говора Лојда Џорџа и Вилсона од 5. одн. 8. јануара у којима су се они изјаснили против рушења Аустро-Угарске обећавајући Југословенима у Аустро-Угарској само њихов пуни аутономни развитак, представници посланичких клубова српске Народне скупштине, с М. Трифковићем на челу, упутили су 14./1. јануара представку председнику владе Пашићу којом су тражили хитно сазивање Народне скупштине, јер је „наша национална ствар ушла у страховиту кризу“. Они су одлучно захтевали да српска Народна скупштина буде сазвана, не на Крфу, него једино у Француској „где диктују сви неодложни политички разлози да се пред форумом средишта политичке акције свих савезника манифестује наш велики бол и брига као и наша права и жеље“, и да ту Скупштину отвори регент „чије би присуство у овим моментима било веома потребно и

(35) *Српске новине*, бр. 75 од 26. VII. 1918. — *Стенографске белешке* Нар. Скупштине, од 69—95 састанка, Крф 1918, 78.

(35а) ДАСИП, МИД, ПО, 1917, Конф., Пов. бр. 5779: Извештај о Париској конференцији.

(36) *Стенографске белешке* . . . , од 69—95 састанка, 78.

корисно“ (37). Пошто је овај захтев опозиционих странака био упућен четири дана после предлога, А. Трумбића о сазивању једне опште југословенске скупштине у коме су (Трумбићевом предлогу) изнете у извесном погледу сличне мисли, Пашић је — не без сваког основа — сумњао да је српска опозиција остварила одређени споразум и сарадњу с Југословенским одбором (38). Но без обзира на то, Пашић и српска влада одбили су Трумбићев предлог, а прихватили захтев представника српске опозиције.

Влада на Крфу донела је решење да скупштину треба сазвати за 12. II./30. I. 1918. на Крфу, и о томе већ 17/4. I. обавестила председника Скупштине А. Николића и представнике опозиције. Већина опозиционих посланика није тим обавештењем била задовољна; они су сматрали да је позив изненадан и да је погрешно одржавати скупштину на Крфу. „У осталим групама [посланика] — обавештавао је председник Скупштине Пашића — солидаришући се [...] с мњењем да [је] Француска боље место и чине владу одговорном за позив на Крф, говоре да би се скупштина у Француској ограничила на питања инострана, а на Крфу ће расправљати и многа унутрашња“ (39). С малим закашњењем, и Комитет Српске социјалдемократске партије предложио је 19. I. 1918. председнику српске Народне скупштине, поводом говора Лојда Џорџа и Вилсона да се Народна скупштина одмах састане „и да остане непрекидно на окупу пратећи догађаје и дајући дирекцију и помажући владу у вођењу енергичне националне политике“ (40). Интересантно је, да се министар унутрашњих дела Љ. Јовановић убрзо поколебао (да ли због предвиђања да ће питање црно-рукаца на скупштини поново васкрснути?), па је 24./11. јануара саветовао Пашићу да се већ заказани сазив Скупштине одложи. Љ. Јовановић је при томе узимао у обзир околности да су опозиционе групе изразиле спремност да расправљање несугласица с владом оставе за другу прилику и да се, осим тога, нерадо одлучују на путовање на Крф. Оне су, међутим, како из њиховог захтева произлази, вољне „и у овој прилици послужити се противу Владе ударцем који је споља задесио нашу народну ствар. Зато у подједнаком интересу наше унутрашње и наше спољашње ситуације не треба допустити, у колико до нас стоји, да се унутрашње и спољашње тешкоће међусобно заплићу. А како је решавање спољашњих проблема по свему прече, треба се њему посветити, а расправљање унутрашње невоље

(37) Д. Јанковић — В. Кризман, *Грађа о стварању југословенске државе* (I. I. — 20. XII. 1918), Београд 1964, 34: посланици опозиционих странака српске Народне скупштине из Париза 14. I./1. I. 1918. Н. Пашићу.

(38) Вид.: Д. Јанковић, *Из историје стварања југословенске државе 1918. године*, Спор између српске владе и Југословенског одбора око сазивања опште југословенске скупштине, *Анали Правног факултета у Београду*, 3—4/1963, 297—299. — Супротно мишљење има М. Живановић: „Истовремено, али без икакве везе са овом акцијом српских народних посланика у опозицији, и Југословенски одбор захтевао је сазив једне свеопште југословенске скупштине у Паризу“ (*Југословенско питање у светлости преворна за образовање коалиционе владе Србије упроче* 1918. на Крфу, Рад ЈАЗУ, 321/1960, 208).

(39) Јанковић — Кризман, *Грађа...*, 34—35 у нап. — Истог дана кад је о сазивању скупштине обавестио председника скупштине и представнике опозиције, 17. јануара, Пашић је писао Трумбићу да ће Народна скупштина бити позвана у седницу на Крфу; „за сада не може место сазива променити, докле не би испитала све услове и разлоге који би допуштали промену места. У Скупштини, па ма где буде сазвана, манифестоваће се народни захтеви и држање Краљевске владе, па и Круне у овом животном питању целог нашег народа“. Исто, 42.

(40) Исто, 42—43: Комитет Српске социјалдемократске партије у Француској из Париза 19. I. 1918. Председнику Српске Народне Скупштине.

одложити⁴¹. Због свега тога министар унутрашњих дела је предлагао да се одложи сазивање српске скупштине и свако преговарање о формирању нове коалиционе владе, а да се, уместо тога, поново узме у разматрање, и евентуално повољно реши, Трумбићев предлог о сазивању опште југословенске манифестационе скупштине — сабора у Француској (41).

Влада је, међутим, остала при својој одлуци да се позове Народна скупштина да почев од 12. II./30. I. продужи своје седнице које је прекинула у октобру 1916.

IV — Треће, и последње, ратно заседање Народне скупштине краљевине Србије трајало је од 25./12. фебруара до 27./14. априла 1918. (После тога, српска скупштина састала се само још једном, после рата, у Београду од 27. XII. 1918. до 3. I. 1919. ради своје ликвидације, избора делегата за Привремено народно представништво, и сл.).

Опозициони посланици дошли су на Крф с намером да у Скупштини оборе Пашићеву хомогену владу. Осећајући то, Пашић је још пре почетка скупштинског заседања „позвао одмах, једног за другим, сву четворицу шефова опозиције, да се с њима договори о свему, а посебице о образовању нове владе; али ови су, мање више једнако, сви одговорили да се с владом желе срести само у скупштини“ (42).

Такво расположење и такве намере опозиције показале су се јасно већ на првом састанку скупштине на Крфу 25./12. фебруара. На том састанку прочитано је писмо председника Скупштине А. Николића којим је из Нице молио Скупштину да му за неко време извини изостанке због болести, а истовремено је изјавио да свој председнички положај ставља на расположење, ако би Скупштина то нашла за потребно. Поводом ове Николићеве представке развила се одмах дужа и жучна дискусија између владиних посланика, који су сматрали да председнику Скупштине треба одобрити тражено одсуство, и опозиционих посланика, који су сматрали да председник треба одмах да дође или да му се уважи оставка. Пошто је и Пашић предложио да се, после такве дебате, прихвати Николићева оставка, Скупштина му је уважила оставку, па је за следећу седницу заказан избор новог председника и новог првог потпредседника (уместо самосталног радикала М. Лазаревића који је оклеветан од министра војног и министра унутрашњих дела у вези са Солунским процесом, такође дао оставку). На изборима за председника Скупштине за владиног кандидата (дотадашњег другог потпредседника Скупштине) Ђорђа Брачинца гласало је 54 посланика, а за опозиционог кандидата др Дражу Павловића (независног радикала) гласало је 50 посланика. Међутим, кад се на истом састанку после избора председника приступило гласању за избор првог потпредседника Скупштине, констатовано је да је за владиног кандидата У. Ломовића гласало 50 посланика и да је 20 листића било празно. Према томе, избор потпредседника Скупштине није могао бити обављен, јер у Скупштини није било кворума.

(41) Исто, 54—55, 56—57: телеграми ЈБ. Јовановића из Солуна 24. /11. I и 25/ 12. II. 1918. Н. Пашићу на Крф.

(42) Преговори за образовање коалиционе владе — препис реферата Клубу посланика Народне радикалне странке (из хартија М. П. Ђорђевића — у прив. збирци пук. М. М. Ђорђевића).

Нови председник Брачинац саопштио је да је гласало укупно 70 посланика, а да је за кворум за одлучивање потребно 84 посланика (43).

Због таквог резултата гласања у Скупштини, Пашићева влада је 27./14. фебруара поднела регенту оставку, коју је регент 7. III./22. II. усвојио. Пашић тврди да се „надао да ће тако имати могућности разбистрити ситуацију и постићи споразум за коалициони кабинет“. На захтев представника опозиције, и давање и примање владине оставке објављено је у службеном листу (44). Истовремено, Пашић је обавестио све дипломатске представнике Србије у иностранству да је „услед мале већине од 4 гласа и услед држања опозиције којим је осујећен кворум приликом избора Потпредседника, Краљевска српска влада поднела оставку целог кабинета“ (45). Седнице Скупштине су 29./16. фебруара одложене до образовања нове владе.

Тог истог дана кад је скупштина одложена, представници опозиционих политичких странака и група потписали су на Крфу споразум о заједничком вођењу политичке акције; у име самосталних радикала споразум су потписали Љ. Давидовић, В. Вуловић и М. Станојевић, у име напредњака В. Маринковић и М. Ж. Јовановић, а у име независних посланика радикалне странке М. Трифковић, др Д. Павловић, Н. Петровић и К. Стојановић. Опозиционе групе сложиле су се пре свега у томе да траже образовање што ширег коалиционог кабинета (који би укључио не само све скупштинске групе већ евентуално и елементе изван Скупштине): „Констатујући — каже се у споразуму — да општедржавни и народни интереси захтевају да се државној политици да што шири основа у Парламенту и у народу, и да се у њеном извођењу постигне што је више могуће потпунија сарадња свих политичких елемената, поменуће групе сматрају да се нашој земљи импозира образовање једног широког коалиционог кабинета, у коме ће бити представљене не само све скупштинске групе, које подржавају политику ослобођења и уједињења целокупног нашег народа са наслоним на садање наше Савезнике и борбом против германства и његових савезника, но евентуално и елементи ван Народне Скупштине, који представљају извесну политичку, културну и националну вредност“. Као средство да се дође до таквог коалиционог кабинета, представници опозиционих група предвидели су одржавање уже конференције од представника свих странака, под председништвом престолонаследника, на којој би се претресла актуелна питања спољне и унутрашње политике. Као своје услове за учешће у влади ма у ком облику потписници споразума су се сложили да траже: а) да у влади буду представљене све политичке групе — потписнице споразума; б) да председник министарства не може уједно бити и ресорни министар, а нарочито не министар иностраних дела; в) да се одмах изврши реорганизација читавог министарства иностраних дела (да се оно и квалитативно и квантитативно појача, да се у њему поврати пропала

(43) Стенографске белешке . . . , од 69—95 састанка, 8—24.

(44) Као нап. 42.

(45) Јанковић — Кризман, Грађа . . . , 113: телеграм Н. Пашића с Крфа 27./14. II. Ј. Јовановићу у Лондон. Посланик у Лондону Јовановић одговорио је свом министру Пашићу да има уитсак да би свуда била добро примљена или концентрациона влада из свих странака или бар коалиција. На маргини тог Јовановићевог телеграма (од 4. III./19. II.), Пашић је забележио свој коментар: „боље би било да се брине о својој послу, и да нам шаље извештаје о развијању политичке ситуације у Енглеској и колебању јавног мњења за мир и против мира, и тенденцијама Енглеске Владе, него ли да брине о нашим партиским стварима“ (Исто, у нап.).

дисциплина, итд.); г) да се регулише однос између владе и Врховне команде по начелима јавног права Србије; д) да се из официрског кора уклони политика, да се уклоне клике, котерије, итд.; ђ) да се спроведу анкете по посланичким интерпелацијама; „тако исто блок ће учинити одмах све што буде било потребно за одређивање било скупштинске, било стручне анкете о солунском процесу (и постарати се да се утврђено стање изнесе пред Народну скупштину на оцену и решење) и кад на владу дође да уклони неправде, ако их буде било, онима који су по том процесу осуђени, а одмах ублажи или потпуно исправи положај оних, који су тим процесом неоправдано осумњичени“; е) да се уреди орденско питање путем закона; ж) да се од чланова владе створи ратни комитет, а тако исто и један економски и један санитетски комитет; з) да се у Скупштини покрене решавање низа актуелних питања (46). — Овај споразум опозиционих група, иако садржи у већини оправдане захтеве, показује истовремено и несигурност опозиције, њено осећање слабости, не само по томе што је предвидео да нико од потписника не сме улазити ма у какве преговоре било с владом било с другим скупштинским групама, већ и по захтеву да председник владе (имао се у виду Пашић) не сме бити истовремено и министар иностраних дела. Опозициони прваци осећали су да је Пашић и пре Солунског процеса, а нарочито преко тог процеса, остварио себи јаке позиције у двору, и да се без приволе регента и Пашића није могло помишљати на промену владе одн. образовање замишљеног коалиционог кабинета.

Две недеље после оставке владе, Пашић је позвао, посебно, представнике три главне скупштинске политичке групе да с још по једним или два друга дођу на конференцију и „потраже парламентарни излаз из ове створене кризе“. На првом састанку страначких делегата (Јљ. Давидовић, В. Вуловић и М. Станојевић од стране самосталних радикала; М. Трифковић, Н. Петровић, др Д. Павловић, др Д. Аранђеловић од стране независних радикала; др В. Маринковић и М. Јовановић од стране напредњака; Н. Пашић, Јљ. Јовановић, А. Станић и С. Којић од стране радикала) „представници опозиционог блока изнели су потребу да се промени досадашњи шеф владе и носилац српске спољашње политике, мотивишући ту потребу тврђењем да су владе наших великих савезника одустали и да више не прихватају у циљеве рата наш национални програм исказан у толиким документима а нарочито у Крфској декларацији, и да је потребно том променом личности реагирати на такво држање. Радикални делегати нису се сложили с таквом оценом покренутог питања тврдећи да је држање савезничких влада у нашем националном питању последица створене опште војно-политичке ситуације. Том приликом један је од њих [Јљ. Јовановић], због таквог неслагања, предлагао да се питања о личном саставу нове владе оставе за доцније, него да се приступи претресу и утврђењу програма њенога рада“ (47). После тог састанка, представници скупштинских група Давидовић, Трифковић и Маринковић упитали су (писмом од 14./1. марта) Пашића да ли има мандат за састав нове коалиционе владе, јер одговор могу дати само лицу које је од стране круне овлашћено да састави такав

(46) Као нап. 20 и 42.

(47) Као нап. 42.

кабинет. Пашић им је сутрадан одговорио да такав мандат није примио нити му је он понуђен. Пошто су преговори застали, регент је, после консултације с председником скупштине, поверио Пашићу „задатак да састави, ако је то могућно, коалициони, а иначе хомогени кабинет“. Другим речима Пашић је од регента добио двојни (популарно назван „рачvasti“) мандат: један за коалициону а други за хомогену владу. Пошто су представници опозиционих странака послали Пашићу свој (горе наведени) споразум, преговори између Пашића и других делегата Радикалне странке, и представника скупштинских група настављени су 17. — 19./4. — 6. марта. Радикали су примили све тачке — услове предвиђене споразумом опозиционих група, сем следеће три: а) о конференцији под председништвом регента, б) о томе да председник владе не може уједно бити и министар спољашњих послова, и ц) о организацији „Уједињење или смрт“ и Солунском процесу. На новим преговорима 20./7. марта постигнут је компромис по првој тачки, а код друге преговарачи су остали одлучно на својим ставовима, те су због тога преговори прекинути.

Пошто су преговори с опозицијом прекинути Пашић је образовао хомогену — радикалску владу, у коју су ушли сви министри из раније његове владе, а Народна скупштина 27./14. марта наставила је, после прекида од месец дана, одржавање својих седница. На првом састанку, а пре него што се приступило бирању два потпредседника Скупштине, М. Драшковић је у име групе опозиционог блока дао изјаву да је влада, пре непун месец дана, дала оставку зато што приликом покушаја конституисања није имала довољну већину, а да сада у истом саставу излази пред Народну скупштину с том истом недовољном већином. Према томе, по мишљењу опозиције, криза није решена, јер је влада „образована и противно парламентарним начелима и противно очекивању свега нашега и пријатељскога света“. На ту изјаву опозиције, Пашић је одговорио да је влада дала оставку „да би пружила згодну прилику скупштинским странкама да се споразуму и образују коалициони кабинет [...]. Кад споразум није постигнут Круна је постављена била у положај да бира између већине и мањине, кад је искључена могућност да апелира на народ да спор пресуди новим избором народних посланика, и поверила је састав Владе скупштинској већини, држећи се строго парламентарних начела. Другог парламентарног излаза из тешкоћа, које су створене непопуштањем странака, — није било. Према томе, радикална странка није узурпирала власт него је примила власт да спасе парламентарни режим, у уверењу да ће се ипак доћи до споразума странака, кад свака странка изјављује да интереси Србије, интереси парламентарности, и интереси наших пријатеља захтевају, да странке оставе на страну све друге обзире, и да сложено заједнички помогну народу српском у овој критичној ситуацији...“. После три гласања, владини кандидати за потпредседнике скупштине (У. Ломовић и Љ. Р. Јовановић) добили су на последњем гласању 55 гласова, а кандидати опозиције (М. Станојевић и М. Ђорђевић) 50 гласова (48).

На састанку Скупштине 30./17. марта Пашић је, као председник владе и министар иностраних дела, прочитао декларацију своје владе о спољној

политици. У декларацији се Пашић, после оцене актуелне политичке ситуације настале изласком Русије из рата и уласком Сједињених Америчких Држава у рат, задржао посебно на покушајима — „интригама“ Аустро-Угарске да закључи сепаратан мир са Србијом. „Германизам је — рекао је Пашић у декларацији владе — ударио на српску земљу, надирући ка Истоку, и само слободна и уједињена држава Србо-Хрвата и Словенаца, у тесном пријатељству са Италијом, може затворити пут томе германском надирању ка Истоку и Јадранском Мору и допринети утврђивању праведног и трајног мира. — Ми не тражимо туђе земље; ми тражимо — рекао је, даље, Пашић формулишући ратне циљеве савезника и Србије — да се укине ропство народности, као што је укинута ропство личности. Ми тражимо једнакост великих и малих народа, слободу и братство свих народности; тражимо оно што мора доћи доцније, после поновног крвопролића, ако не дође сад, јер ми тражимо оно што је скопчано са развитком културе и човечанства; тражимо слободну и уједињену Југославију (подвукао — Д. Ј.), повраћај Елзаса и Лорене Француској, васпостављање уједињене Чешке и уједињене Пољске Краљевине које су интриге и германска сила разрушиле; тражимо присаједињење Талијана Италији, Румуна Румунији и Грка Грчкој, што све даје највеће и најчвршће гаранције за будући праведни и стални међународни мир и за напредак светске цивилизације“ (49).

У дискусији о декларацији владе, која је трајала петнаест дана, посланици из опозиције нису имали ништа против основне оријентације владине спољне политике, али су замерили влади што је у спровођењу те политике млака, неефикасна и нерационална. В. Маринковић јој је приговарао што са савезницима нема никаквих уговора; „наши уговори, то су њихова расположења, то су њихова веровања у праведност наше ствари“. „Потребно је рационалније и енергичније извођење наше спољне политике него што је изводи данашња влада“, тврдио је др Д. Павловић. Много оштрији су били приговори влади у погледу њеног вођења националне, југословенске политике. В. Вуловић је замерио Пашићу и влади што у декларацији није поменуо говоре Лојда Џорџа и Вилсона, њихов став према Аустро-Угарској, те није дао могућности Скупштини „да да израза свога бола, да изрази своју, можда неоправдану, осетљивост“; даље, што у декларацији владе ни једном речи није поменута Крфска декларација која је заинтересовала цео свет а обрадовала све Југословене; што, исто тако, нису ни поменути преговори председника Југословенског одбора Трумбића с Талијанима ни меморандум Југословенског одбора упућен преговарачима у Брест-Литовском. „Влада није успела да добро пласира Југословенско питање код наших Савезника“ — тврдио је посланик М. Шкорић и, у име народа који је подносио и подноси страховите патње и жртве, тражио од владе да каже „како је пласирано наше Југословенско питање код наших Савезника“. — Најоштрије су биле критике владине унутрашње политике; кроз све дискусије о томе провлачило се доказивање да је неопходна концентрација свих народних и политичких снага. Маринковић, Трифковић, Вуловић и др. замерали су влади што за 15 месеци није сазвала Народну скупштину; они су тврдили да је растурање коалиције 1917. дело Пашића

(49) Исто, 63.

и његове групе као и стварање у марту 1918. хомогене, уместо коалиционе владе. Нова „влада је непарламентарна“ — изрично су тврдили и понављали Маринковић и Вуловић — и једино је она за то одговорна. Нарочито је Пашић био предмет најжешћих напада опозиције и сукоба између владиних и опозиционих посланика. Док је за неке говорнике из владине већине Пашић представљао „национални капитал“, „персонификацију антигерманизма“, „народни и државни програм“ итд., за поједине опозиционаре он је био „демон Србије“, чак и „убица“ и „разбојник“; он мора да буде жртвован, „нека оде са овог места — говорио је Ж. Рафајловић — и нека српском народу учини ту услугу, кад му није могао учинити већу“. Др Д. Павловић је у скупштини држао читав говор против „култа личности [Пашићеве] који прелази у идолатрију, у политички фетишизам“; радикали се морају ослободити тог фетишизирања Пашића, јер је то, између осталог, и сметало да се постигне споразум и компромис између владе и опозиције.

После расправљања о неким интерпелацијама — о интерпелацији о пропасти српских регрута и омладине приликом повлачења кроз Албанију, интерпелацији о побуну у Топличком округу, и др. (50) — Скупштина је прешла на начелни прегрес о ратном кредиту од 250 милиона динара који је влада тражила. За све време атмосфера у Скупштини била је тешка и односи између опозиције и радикалске владе, уз стална узајамна оптуживања, веома заоштрени. Пре гласања на последњој седници 27./14. априла представници опозиционих група дали су изјаве зашто неће гласати за предлог о кредиту; М. Драшковић је у име својих другова изјавио: осећај патриотизма налаже нам „да се за бољитак свога племена и своје државе, за онај велики задатак који стоји пред нама кад државу имамо да обновимо, удаљимо из Скупштине и не будемо сарадници и саучесници, да се једна влада којој нема лека дуже одржи“, а Ж. Рафајловић је у име Националне странке саопштио: „Влади која нема парламентарну већину, па чак ни најнужнији кворум, Влади која у својој спољној и унутрашњој политици има масу погрешака, Влади у чијој финансијској политици влада неред и распикућство, Влади која од свога постанка није била српска него само партијска, не можемо поклонити никакво поверење и никакав кредит“ (51). За ратни кредит који је влада тражила гласала су 53 посланика; пре гласања изишла су са седнице 42 посланика. Председавајући је закључио да није постојао довољан број посланика и да је питање „остало нерешено због изласка целокупне опозиције — опструкције“, те да ће се идућа седница заказати доцније. Уствари, то је била последња, како су је Пашић и неки други називали „историјска“, седница српске скупштине до краја рата.

И после ове скупштинске седнице поново се покушало да се наставе преговори између радикалске групе посланика и споразумних опозиционих група о евентуалном образовању коалиционог кабинета. На састанку 1. V./18. IV. представници опозиционог блока поставили су као своје услове за улазак у коалициони кабинет: да портфељ иностраних дела припадне

(50) Влади и њеним члановима био је упућен велики број интерпелација: само на председника владе и министра иностраних дела било је упућено 49 интерпелација, а на све остале чланове кабинета 21. Највећи број интерпелација односио се на пораст регрута (М и т р и н о в и ћ — Б р а ш и ћ, н. д., 182).

(51) Исто, 399, 400.

опозиционом блоку, пошто радикалној групи припадне председништво, и да Љ. Јовановић не улази у састав коалиционе владе. Представници радикала пристали су на овај последњи услов (да Љ. Јовановић не уђе у нови кабинет), али су сматрали да Пашић треба да остане министар иностраних дела, „од чега њихова група не може одступити“. На то су Давидовић и другови изјавили „да та погодба да г. Пашић осатне Министар Иностранних Дела искључује могућност учешћа њихових група у влади“, и — преговори су онда поново прекинути (52). Радикали су потом упутили опозиционим представницима и писмену понуду и образложење у коме су, између осталог, истицали као правило да свака странка сама одређује представнике који ће је заступати у кабинету; даље да, као на изузетну жртву, пристају да Љ. Јовановић не улази ни у какву комбинацију у новом коалиционом кабинету „но само тако, ако се преко питања солунског процеса, који је окончан пресудом редовног војног суда, пређе као преко свршеног чина“; затим су понудили опозиционом блоку четири портфеља (међу којима и портфељ министарства финансија) и места првог потпредседника и неколико секретара у Скупштини. На ту писмену понуду радикала (од 4. V./21. IV.), Давидовић, Трифковић и Маринковић одговорили су у име опозиционог блока једним опширним и оштрим писмом, у коме су нарочито инсистирали на искључењу Пашића из владе а посебно из ресора спољних послова: „Незадовољни радом г. Пашића и као председника владе и као министра иностраних дела — писали су представници опозиције — ми смо налазили, а налазимо и сада, да он не само не треба да буде ни шеф ни министар иностраних дела, него не треба да улази ни у какву комбинацију за састав владе. Политички живот и парламентарна пракса у најбоље политички организованим европским државама показује доста примера да шефови највећих политичких група не улазе у састав владе. Кад ваша група везује тако своју судбу за г. Пашића, да без њега неће да улази апсолутно ни у какве комбинације, а кад се и без ваше групе не може формирати никакав парламентарни кабинет, онда се тиме ствара једна изузетна антипарламентарна ситуација, нека врста апсолутне власти једног јединог човека, који тиме постаје апсолутно неприкосновен. — Може г. Пашић чинити све што хоће, може свесно или са незнања правити најкрупније и најкапиталније погрешке, може своју вољу ставити изнад устава и закона (као што је то у неколико махова и учинио), немогућно је уклонити га с власти, јер је ваша група везала своју судбу за његову, а апел на народ не може се вршити. Такав пример везаности једне групе за једну једину личност не постоји нигде у свету, јер он онемогућава сваку политичку комбинацију. И кад опозициони блок ипак, после великог и врло разложног устежања, пристаје да му ваша група наметне за шефа владе г. Пашића, он зна колико тешку и огромну жртву чини и то једино с обзиром на очајно стање у коме се српски народ и држава налази. Али пристајући на ову и овакву жртву, највећу и најглавнију, најтежу и најмучнију, представници опозиционог блока устају одлучно против ваших захтева [да Пашић буде и министар иностраних дела], јер би му тиме било онемогућено колико толико паралисати свемоћ једног човека и поправити крупне грешке које

(52) Записник преговора као нап. 20 и 42.

чини у спољашњој и унутрашњој политици, које су подвучене неуспесима и констатоване у Народној Скупштини [...]. Наше групе сматрају да је политика наслона на тројни споразум политика целог нашега народа, и не признају г. Пашићу да у ма којој мери он више но други представља ту политику, нити националну политику уопште“ (53).

После тога, а пре свог одласка с Крфа, представници блока опозиционих странака упутили су 20./7. маја једну опширну представку престолонаследнику Александру у којој су му изложили своје погледе на политичку ситуацију Србије и на главна питања њене унутрашње и спољне политике. Они су ту поновили критике које су били упутили влади у току скупштинског рада, тврдећи „да је данашња фаза националног питања критичнија и неутошенија [но што су то они раније страховали]“, да је „влада пренебрегла своју дужност да интересе наше држи у непрестаној хармонији са великим општим интересима целог Савеза“, „да се глас Србије у Концерту савезничких народа све слабије чује, да се наши народни интереси у плановима оних који диригују великом савезничком политиком све чешће и потпуније губе из вида и занемарују“. Затим: да је садашња српска влада једина партијска влада међу зараћеним државама, а да је њен партијски једностранни састав води партизанској унутрашњој политици (коју карактеришу: непоштовање закона, гоњење политичких противника, фаворизовање присталица, разгаривање ситних завада, итд.). Као једну од својих најтежих оптужби против владе, представници опозиције су у представи регенту истицали да је влада непарламентарна, иако је политички режим Србије парламентаран. На последњем гласању у Скупштини она је добила свега 53 гласа од 166, колико их има по Уставу, и од 123 колико их је изишло из земље. „Од како је у Србији заведен уставни режим није било ниједне владе која је помишљала да ради са Скупштином у којој нема већину, и која је остала да влада и пошто је спала на такву мањину да не представља ни трећину укупног броја посланика. Тај покушај чини први пут данашња влада [...] правдајући то тиме] што је број посланика који је помажу за три до четири већи од броја посланика који су дошли на Крф а противу [су] ње“. Говори се да излаз из настале ситуације може бити најпре у одлагању, па и евентуалном распуштању Народне скупштине; представници опозиције се гросе таквих решења која уствари значе државни удар, те изражавају „своју пренераженост и на сам помен те речи избрисане из савременог политичког речника“. Али — и ту је суштина представке опозиционог блока регенту — ово стање у влади, које је слично парализи, не треба да траје више, и круна треба да интервенише у смислу чл. 38 Устава (ст. 2 тог члана: „Министре поставља и разрешава Краљ“). „Пошто се данас — тврде представници опозиције — не може поставити питање: или Скупштина или Влада, то се поставља свега једно питање: Влада. Очеvidно је да је наступио један од Уставом предвиђених случајева интервенције Круне (чл. 38 Устава)“ (54). Другим речима, представници опозиције позивали су и упућивали регента да смени Пашића и његову владу и да постави другу, концентрациону владу, свакако у смислу њихових ранијих предлога.

(53) Као нап. 20: препис писма Љ. Давидовића и др. од 27. IV. 1918.

(54) Јанковић — Кризман, *Грађа...*, 190—195.

У међувремену, они су покушали да успоставе контакт и с војском на фронту. Ради тога представници опозиционог блока упутили су 5. VI./23. V. писмо председнику Народне скупштине у коме су образлагали потребу и корисност непосредних додира између посланика и војника на фронту. „Једини, ван војске, које [српски војник] данас има — тврдили су опозициони представници — то су српски народни посланици и њихова је дужност да војсци оду, да је виде, поздраве и разговоре; ту дужност они не смеју занемарити, ни дуже одлагати“. Трифковић и други представници блока предлагали су да војсци оде једно изасланство Скупштине од 20—30 посланика свију странака; али ако посланици који подржавају владу не би на то пристали, онда да се хитно издејствује преко владе да 15—20 посланика из опозиције добије могућност да се одвезе војсци, те да пробави код ње десетак дана (55). При оцењивању овог корака опозиције, треба имати у виду да се оштра страначко-политичка борба која се у то време водила на Крфу пренела и међу српску војску на Солунском фронту, да су присталице опозиције већ развијали партијску акцију и живо агитовали против владе код војника, како оних на фронту тако и у позадини, од којих је свако припадао некој политичкој странци. Поред онога што је о тој појави у једном нашем ранијем раду већ саопштено, (56) овде ћемо навести одељак из телеграма који је 12. V./29. IV. Начелник штаба Врховне команде упутио министру војном, а овај влади: „Догађаји у Скупштини, заоштреност међу партијама, одуговлачење министарске кризе као и неодобравање ратних кредита — писао је Начелник Врховног штаба — има велики утицај на морал војске. То је узрок да се, и поред свих предузетих најенергичнијих мера од стране Врховне Команде и највиших команданата у војсци, шире најфантастичније идеје као: сепаратни мир са непријатељем, установљење нове владе у Србији, режима итд. [...]. Неслога међу партијама, одуговлачење рада Скупштине и решење министарске кризе неповољно се одазива поглавито на резервне официре а тако исто и на војнике, што може бити од штетних последица“ (57). — Разуме се, да у таквој атмосфери која је владала међу војском на фронту није могло бити ни говора о томе да влада на Крфу дозволи посланицима опозиционог блока обилазак и сусрете с војницима.

Такође узалудно опозициони посланици су чекали на Крфу, још четвртих месец дана, и на регентов одговор на представку коју су му били упутили 20. маја, надајући се да ће он ипак предузети нешто од мера које су му били сугерирали. Међутим, Пашић је, вероватно да би опозицију коначно ставио пред свршен чин, и пресекао све њене даље комбинације с коалиционом владом, посредовањем регента и сл., дао својим радикалним

(55) Као нап. 20: препис писма М. Трифковића, В. Вуловића и В. Маринковића с Крфа 23. V. 1918. председнику Народне скупштине.

(56) Д. Јанковић, *О политичкој ситуацији међу Југословенима пред уједињење (у 1918., до октобра)*, Историјски гласник, 4/1964, 169—170.

(57) Дипломатски архив Државног секретаријата иностраних послова (даље: ДАСИП), Министарство иностраних дела Србије (даље: МИД), фонд Делегације мира у Паризу (даље: Делегација), фасцикула 64: телеграм министра војног Б. Терзића из Солуна 1. V. 1917. Н. Пашићу на Крф. На полеђини телеграма Пашић је 15./2. V. записао: „Прочитао у седници мин. савета. На жалост опозиција не увиђа последице, које ће потећи отуда што опозиција опструира. Она сматра да може спречавати рад скупштине, већине и тако се држи“.

посланицима одобрење да напусте Крф, и они су се почели разилазити већ првих дана јуна (58), а 13. VI./31. V. отпутовало је њих двадесет. Сазнавши за то, представници опозиционог блока су сутрадан упутили председнику Скупштине протестно писмо, којим су му саопштили да ће и они отићи с Крфа: „... Ми смо остали све до сада у месту скупштинског рада, без обзира на то што се, у најтежим приликама по земљу и српски народ, решење ове парламентарне кризе намерно отеже у недоглед, и без обзира што није било скупштинских седница. [...] Уместо што бржег, што правилнијег решења садање кризе, ми констатујемо један жалостан факт: да је јуче — 31. маја по подне — 20 посланика групе, која садању владу помаже, напустило Крф, што нису могли учинити без знања и пристанка Вашег, Господине Председниче, и владе. Овим одласком број посланика свих политичких група који су сада на Крфу, не може више дати кворум никаквој влади. Тај одлазак посланика ваше групе значи, и не може ништа друго значити, но да група, на коју се данашња влада ослања, недовољна да јој даде уставну подлогу — хоће да онемогући сваку парламентарну владавину уопште“. Због тога су опозициони посланици саопштили председнику скупштине да престаје сваки даљи разлог за њихово бављење у месту скупштинских седница, остављајући њему (председнику) и његовој странци одговорност за намерно, с планом изведено, онемогућавање рада Народне скупштине (59). Гро опозиционих посланика (осим седморице, који су остали на Крфу), заједно с неким посланицима Радикалне странке, отпутовао је 22./9. јуна (60).

V — Пошто се Народна скупштина развила, напустила Крф, а на њему остала стара хомогена, радикалска влада, почетком јула 1918. у службеним „Српским новинама“ (бр. 75 од 26. VI. 1918.) објављен је „Коминике Краљевско-српске владе“ у коме је приказан развитак политичке кризе почев од јуна 1917., с тенденцијом да се за неуспех у образовању коалиционе владе и прекид скупштинског рада владајућа Радикална странка оправда а опозициони блок прикаже главним кривцем. Пашићевој влади стало је било нарочито до тога да одбије тврђење опозиције да је „министарска криза од 10 јуна решена непарламентарно“ и да садашња Пашићева влада није парламентарна. Тежиште владиног доказивања било је на томе да је у *Народној скупштини стварно постојао и да постоји кворум, и поред друкчијих изречених уставних одредаба о томе* (чл. 109 Устава од 1903.).

Још у току скупштинске дебате на Крфу о владиној декларацији, један од посланика из владине већине, Драгиша Васић, поменуо је у диску-

(58) Народна библиотека у Београду, рукописно одељење, преписка А. Станојевића: писмо С. Протића с Крфа 19. V. 1918. А. Станојевићу. „Посланици се полако разилазе“ — писао је Протић с Крфа Станојевићу. — „Изгледа да је најгори Љ. Давидовић коме секундира и у Скупштини води ствар Драшковић. Јаша [Продановић], кажу, да је био против коалиције и за — одобрење кредита“. Протићево писмо је иначе интересантно и значајно и по томе што сведочи да је у овом сукобу између опозиције и владе А. Трумбић изгледа у том тренутку био више на страни владе него опозиције. „Трумбић се — пише Протић — вратио с фронта, био сам с њим три четири пута. И он за дан два иде. Вратио се задовољан од престола-наследника. И с Пашићем је био више пута, и у добром је расположењу. Није опозиционаре нимало куражио, напротив саветовао им је паметно држање, као што сам ја и очекивао од њега“.

(59) Као нап. 20.

(60) Исто.

сији да, по његовом мишљењу, „кворум који је вредео за Србију не вреди ван Србије“. „Ја налазим — рекао је Васић — да се он [кворум] опредељује према оном броју посланика колико је изашло из Србије; кворум је 62 од 123 колико је изишло посланика из Србије“ (61). Ово тумачење дочекао је самосталац В. Вуловић па га је, спремно и луцидно, не само напао као противуствано и опасно, већ, развијајући до апсурда све његове могуће консеквенце, и извргнуо руглу. „Ако, господо — одговарао је Вуловић Васићу — терамо ту логику г. Васића до краја, онда би могао да наступи овакав случај: да је изашло свега 7 народних посланика од којих је пет у влади — министара. И пошто и они такође заседавају у Народној скупштини, онда би два посланика и Влада били Народна скупштина а четири би посланика могли пуноважно решавати све ствари: доносити законе, задуживати земљу, закључивати мир. Белгија, која је у положају горем но ми у погледу посланика, или парламента, утолико што су они сматрали за потребно да донесу одлуку да народни посланици остану у земљи. Али биће такође може бити десет посланика који су изишли из земље. Њима никада није ни на памет пало да овакву нову теорију чине, да са десет посланика отправљају скупштинске послове, и да се број шест огласи за кворум!! У недостатку посланика Влада је примила сву одговорност на себе и она отправља све државне послове с круном заједно [...]. Ја ову теорију сматрам као опасну: не бих желео да она отиде далеко с Крфа. Желео бих да ова теорија у свом пролазу буде торпиљирана, да не успе прећи него да остане међу нама. Јер би страхота била, да ако би се неко и нашао, подстакнут овом теоријом, па од оних 40 посланика у Србији начинио Народну скупштину, и по овој теорији број 21 огласио као кворум Народне скупштине који би доносио одлуке — било би зло. Против такве теорије ми ћемо се борити најенергичније, па ма се она јавила и овде и ма где“ (62). После овог Вуловићевог излагања, Васић се са својим мишљењем повукао; он је, наводно, рекао само то „да би требало размислити о кворуму колики треба да буде сада [...] а све даље ваше извођење, то је ствар произвољна“ (63).

Међутим, Пашић је, изгледа, о тој идеји коју је посланик Д. Васић (у свом првом иступању) први, више узгред, изложио, размисљао много више и озбиљније. Њему се очигледно допала, учинила му се (без обзира на Вуловићева изругивања) у основи прихватљивом. Да би то ипак проверио и да би био сигурнији, Пашић се 26./13. IV. обратио посланицима Србије у Лондону, Паризу и Риму, захтевајући од њих да о томе прибаве мишљења меродавних правничких ауторитета и секретарâ Парламента. Пошто им је цитирао релевантне одредбе Устава Србије (чл. 79, 80, 100 и 109) и Закона о пословном реду у Народној скупштини, он је наставио: „Према означеном, укупан број народних посланика (166), и поменутих прописима Устава и Пословника, израчунато је да је за решавање у Народној Скупштини поседневно потребно да буду присутна 84 народна посланика. Кад се Уставом и Пословником тражи за пуноважно решавање присуство више од целокупне половине Уставом одређеног броја народних посланика, ло-

(61) *Стенографске белешке* . . . , од 69—95 састанка, 102.

(62) *Исто*, 121.

(63) *Исто*, 136.

гична је претпоставка да су сви народни посланици у могућности да могу доћи на седнице у Скупштини и гласати; претпоставка је да се свако упражњено посланичко место може попунити накнадним избором. Ненормалне ратне прилике сасвим су измениле изнесене погодбе. Тако државна територија Краљевине Србије окупирана је непријатељском војском а у земљи под непријатељском влашћу остао извештан број народних посланика. Ови народни посланици, који су остали у земљи, спречени су неодољивом силом (force majeure) да дођу на скупштинске седнице. Исто тако услед неодољиве силе не може бити ни накнадних избора, и ако има упражњених посланичких места. Питање је о кворуму: I. Треба ли и сад за пуноважно решавање један преко половине броја народних посланика Уставом одређеног, кад су неодољивом силом суспендована Уставна наређења, по којим Народна Скупштина може увек да има број посланика који је Уставом одређен. II. Ако се сматра да се, према приликама, створеним неодољивом силом, не може тражити за кворум поменути број 84, онда како би се сада поступило са рачунањем кворума? Хоће ли се он утврдити према броју народних посланика изашлих из земље и који стварно једини могу бити сада народни посланици (не узимајући у виду и умрле чија се места не би могла попунити). Тако на пример ми имамо сада изашлих из земље и живих свега 126 народних посланика. Хоће ли за кворум бити довољно 64 народна посланика што би представљало половину и један више од овога броја. — У саопштењу молим поред меродавних правних ауторитета да сазнате и мишљење по овоме питању и тамошњег сталног секретара Парламента и да ме лично шифром известите о резултату“ (64).

Посланик Србије у Лондону Ј. М. Јовановић, вазда ближи опозицији него Пашићу и његовој странци, одговлачио је с одговором и комбиновао га са својим мишљењем (65). Најзад је обавестио Пашића да професор Лондон сматра да је уставни кворум само 84, а сваки други противуставни. По његовом (професоровом) мишљењу, треба „респектовати устав коликогод се може; чинити све да се дође до споразума, а ако је потребно мењање кворума имати пристанак целе скупштине; ако то није могуће, онда да већина промени кворум али показати да се то не чини из партијских интереса већине већ из стварнога разлога да се сачува ауторитет макар и крње скупштине; — то ће рећи: чувати одредбе устава колико је могуће. [а] ако мора да буде неуставног решења, онда узети оно које најближе одговара духу устава“. Евентуална одступања од Устава морају: а) бити изазвана неопходношћу, тј. пошто се сва друга уставна средства исцрпу; б) морају имати или пристанак или прећутно одобрење свих меродавних чинилаца, као и да наилазе на опште одобравање, што ће рећи, да стварно треба за њих да буде и разумно јавно мњење. „Мања је опасност од одговлачења рада парламента него од неуставних председањата“. Томе туђем мишљењу, Јовановић је додао и своје: „Ми имамо свој политички програм

(64) Јанковић — Кризман, Крађа..., 195—196 у нап.

(65) Телеграмом од 17./4. V. 1918. Ј. Јовановић је јављао Пашићу да је несигуран да ће добити писмено мишљење професора Лондонског универзитета, тражио је од Пашића овлашћења да то мишљење захтева од професора званично, питао га да ли је консултовао професора Јелинека [Валтера] — ДАСИП, МИД, Делегација. Фр. 64: телеграм Ј. Јовановића из Лондона 4. V. 1918. Н. Пашићу на Крф.

у Крфској Декларацији; на рад у Народној Скупштини пази се споља више него што се на Крфу мисли“ (66).

Посланик у Паризу М. Веснић, примивши Пашићев захтев, згражао се над неразумношћу политичких вођа Србије (имајући при томе у виду углавном опозиционе прваке): „Наши страначки односи — писао је Веснић Пашићу 4. V./21. IV. — већ су нам учинили код Савезника велике штете, што јако слаби већ сад наш положај. Пред сваким разумним човеком истиче се неодложно питање: виде ли вође наших политичких партија куда воде народ и његову будућност оваквим радом и какву огромну штету наносимо нашим највишим интересима? Знају ли они да се у извесним озбиљним круговима почиње поново [по] кретати питање о том: да ли смо ми способни водити озбиљније живот државни, кад се у оваквим судбоносним приликама не можемо споразумети и узајамно убедити? Увиђа ли се на Крфу да целокупна будућност нашег племена може бити компромитована оваквим држањем које ће разни наши непријатељи знати искористити противу нас у zgodној прилици? Без узајамне разложне попустљивости не може се замислити ниједан, чак нормални државни живот, а наш данашњи најмање“. Због свега тога Веснић је сматрао да би било штетно уводити стране саветнике у посао наше унутрашње политике. Постављено питање постаће непотребно, „ако председништво Скупштине и Влада узму на себе одговорност примењивати уставне и законске одредбе о кворуму према духу и неизбежним приликама, а не према самом слову, и то отворено изјаве“ (67). Другим речима, Веснић је прихватио Пашићево тумачење. Ипак је, на инсистирање Пашићево, прибавио и мишљења професора уставног права Ларнода као и главног секретара француске скупштине Е. Пијера. Обојица су не само прихватили у потпуности став Пашића и српске владе, него су, истовремено, више или мање отворено, и прекоревали опозицију због њеног држања. *Larnod* је тврдио да се нередовним приликама насталим услед неодрживе силе „имају прилагодити законски, па и уставан рад, како не би државни живот ни једног тренутка трпео ни најмањи прекид. Чудновато је — додавао је проф. *Larnod* — да има чланова парламента, који законски и уставно то нису више, а који могу кочити и чинити немогућним законодаван рад! То је доказ да Устав и закон не може никад проиграти и компромитовати у толикој мери Влада, у колико то може учинити сам парламенат, и то, како својом непопустљивошћу, тако и претераном педантеријом“. — *E. Pijer* је одлучно сматрао да кворум треба одредити према броју посланика изишлих из земље; шта више, по његовом мишљењу, „од тог броја могу бити одбијени они посланици који никако не учествују у раду, ма из којих разлога“. „Чудно је уопште — додавао је секретар француског парламента — да се то питање могло истицати у приликама у којима се сад Србија налази. Претресање тога питања у европској јавности штетно би утицало на углед српских јавних радника, па и на сам општи положај Србије. — У Француској су од почетка рата изгинули и помрли многи народни посланици и сенатори, па ипак за то ниједан народни посланик ни сенатор не би имао политичке храбрости, да слична

(66) Јанковић — Кризман, *Грађа...*, 195—196 у нап. *Српске новине*, бр. 75 од 26. VI. 1918.

(67) ДАСИП, МИД, Делегација, ф. 64.

питања покрене у Француској, ма да је кворум стварно измењен у оба законодавна тела“ (68).

Најзад, и посланик из Рима В. Антонијевић послао је Пашићу и влади на Крфу још два, у основи слична, мишљења талијанских професора права Lucati-а и Oreji-а (*Orrei*) из Рима (69). Проф. *Lucati* је тврдио да је „с обзиром на изванредне околности у којима се сад налази Србија, које спречавају правилно функционисање државног организма; с обзиром на то, што је *force majeure* већ призната као довољан разлог за важност садашње Скупштине, која је већ распуштена године 1914., логично: (1) да су мере односно продужења Скупштине које је потреба садашње ситуације учинила нужним, предузете да би се испунила празнина Устава и скупштинског Пословника, који нису могли предвидети овај случај; (2) да се разлог *force majeure* може да примени на садашње питање кворума, и да се он промени, одреди према броју посланика, који могу да учествују у седницама скупштинским после повлачења, пошто је један број посланика у физичкој немогућности да присуствује скупштинским седницама, било због болести или што су остали у земљи; остали који неће да присуствују седницама скупштине немају право да спречавају рад Скупштине; (3) у овим околностима просто је изванредно, да уставни режим још може да функционише у експатрираној Србији, и ове накнадне измене треба унети да би се спречило да земља падне у апсолутизам; (4) скрупулозно поштовање форме убило би Устав, јер би га спречило да ради. Из ових разлога одговорна Влада би требало да изнесе пред Скупштину захтев да се кворум смањи и у садашњем стању то не би била повреда Устава него једна потребна реформа да би се он одржао у животу“.

Проф. *Orei* је сматрао: „(1) да Устав Србије, као и остали устави, није имао намеру да фиксира кворум на један одређен број, већ је хтео да одреди половину више један од броја посланика који могу да учествују; према томе, треба узети у обзир само број посланика који су изишли из Србије, и не треба рачунати ни оне који су накнадно умрли: дакле, кворум треба да буде половина више један од фактичког броја живих посланика [...]; (2) сматра се, да је већ и само ратно стање (немогућност слободних избора) *vis major*, утолико више што га је Српска Народна скупштина већ једном признала ...“(70).

Са своје стране, српска влада, у прилог схватања да је „скупштински кворум, услед саме неодољиве силе прилика, половина више један од оног броја посланика који су дошли у Скупштину на Крфу“, истакла је следеће аргументе: 1) једном већ распуштена, Скупштина се, по слову Устава Србије, не би могла сазвати у законодавни рад; пошто пак посланици 1914. нису протествовали против тако сазване скупштине, значи да су признали потребу одређеног прилагођавања уставних одредаба приликама услед силе ратних догађаја; 2) исто тако они нису протествовали ни што су седнице 1916. одржане, опет силом ратних прилика, ван Србије, на Крфу,

(68) Српске новине, бр. 75 од 26. VI. 1918.

(69) ДАСИП, МИД, Делегација, ф. 64: телеграми В. Антонијевића из Рима 28. IV. и 2. V. 1918. Н. Пашићу на Крф. Од трећег талијанског ауторитета у питањима устава проф. Граси-а Антонијевић није могао добити мишљење пошто се Граси тада налазио на војној вежби у Паризу.

(70) Исто.

иако то, такође по слову Устава, није дозвољено; 3) опет, мимо слова Устава и закона, посланици, због изузетних ратних прилика, примају сада за све време дневнице од 30 франака, уместо ранијих 15 динара само у време кад су на окупу. „Према томе је јасно и несумњиво, да је неодољива сила прилика изменила и оно опредељење Устава, које говори о кворуму, као што је изменила и друга уставна наређења. Кад бисмо се ми хтели строго држати свих уставних наређења, онда не само не бисмо могли имати кворума, него не бисмо могли имати ни Скупштине, ни скупштинског рада уопште. Краљевска Влада је, међутим, придржавајући се духа Устава и прилагођавајући се чињеницама и приликама, које су ратом створене, ипак одржавала Народну Скупштину, ако не у њеном целом броју, а оно у оном броју посланика, који може и жели доћи у Народну Скупштину и у њој радити на народним пословима у овим најтежим данима за Српски Народ“ (71).

VI. — *Закључци.* (1) С нападом Аустро-Угарске на Србију и с почетком првог светског рата, Народна скупштина Србије нашла се у тешким и изузетним условима рада, а њено функционисање ограничило се нужно углавном само на доношење мањег броја најпречих или неопходних нормативних аката. Ти услови рада Скупштине постали су још тежи и сложенији с њеним изласком из земље ујесен 1915. године. Влада је за време војничког слома Србије сугерирала народним посланицима да избегну окупацију и да емигрирају како би у иностранству могли да, заједно с круном, врше законодавну власт у границама које се буду показале као нужне и могуће. При томе је влада имала пре свега у виду потребу да Скупштина и даље одобрава кредите потребне за војску, избеглице, становнштво остало у земљи итд., да сарађује с владом у вођењу унутрашње и спољне државне политике, а посебно у спровођењу националне политике и остваривању националних циљева Србије.

У току више од четири ратне године Скупштина се састала свега три пута (1914—15. у Нишу, 1916. на Крфу и 1918. на Крфу), а за све то време радила је укупно око годину и по дана. Експатрирана, она није донела, нити је могла донети, више и значајнијих закона. Њена најзначајнија законодавна делатност састојала се у изгласавању закона о ванредним кредитима; други закони, које је за време рата издала — увек и углавном само по нужди — били су мањег значаја.

Међутим, уколико је законодавна делатност Скупштине, услед ратних прилика и губитака државне територије, била ограничена, сведена на мали обим, — утолико је бивала јачом и изразитијом њена тенденција да на себе преузме и што више развије контролу над радом владе, да користи своје право анкете и истраге у административним питањима. Нарочито у току 1916., пре и за време првог њеног заседања ван земље, Скупштина је живо инсистирала на организовању перманентне парламентарне контроле путем више одбора који би помагали и контролисали рад владе у појединим ресорима и по појединим питањима.

(2) Спољнополитичка делатност Скупштине, укључујући ту и њену активност у националном, југословенском питању, уколико није обављана

(71) *Српске новине*, бр. 75 од 26. VI. 1918.

на затвореним, тајним седницама, сводила се углавном на претрес владиних експозеа о спољној политици Србије.

Карактеристично је да се у области националног, југословенског питања и његовог решавања српска Народна скупштина у јавном политичком животу мало осећала. Она је, додуше, крајем 1914. усвојила владину декларацију којом је међу ратним циљевима Србије био истакнут циљ ослобођења и уједињења Срба, Хрвата и Словенаца, — али је, уопште узев, у дебатама на њеним седницама мало времена и пажње посвећивано југословенском националном питању. Нарочито пада у очи да о начину и путевима стварања заједничке југословенске државе, о односима с Југословенима ван Србије у будућој држави, скоро никада није било говора. То, по нашем мишљењу, долази отуда што у гледању на југословенски национални проблем између Пашића, владе и Радикалне странке, с једне стране, и опозиционих скупштинских група, с друге стране, није било никаквих битних, суштинских разлика. И опозиционе странке као и владе (коалициона и хомогена радикалска) сматрале су да ослобођење јесте и мора бити задатак Србије и да стварање заједничке државе јесте и мора бити само њено дело. О односима с другим југословенским народима у току и после стварања заједничке државе нико у Скупштини није ништа ближе говорио, сем општих и неодређених места о „браћи ван Србије“.

(3) Рад српске Скупштине за време првог светског рата карактеришу унутрашњи политичко-страначки сукоби, који су наставак предратних страначких борби, а који током рата све више јачају и бивају све жешћи. Стишани само за једно релативно кратко време у почетку рата, страначки сукоби избијају поново и јасно већ 1916., разгарају се 1917. да би у последњој ратној години, 1918., достигли врхунац. Борба читаве грађанске опозиције, свих политичких странака против Радикалне странке и њеног шефа Пашића добија пред крај рата неуобичајене размере, и доводи до парализања Народне скупштине и обустављања њеног рада.

(4) Узроке тако оштре борбе свих грађанских политичких странака Србије против Радикалне странке, а пре свега и нарочито против Пашића, у 1917. и 1918. није лако утврдити. Чврста везаност Радикалне странке за Пашића, с једне стране, а, с друге стране, упорно инсистирање читавог опозиционог блока на елиминисању Пашића из владе (а у сваком случају из ресора спољних послова) онемогућили су састав коалиционог кабинета, до кога је опозицији очигледно било веома стало. Пашићева повезаност и тадашња његова сарадња с регентом Александром била је свакако један од разлога због кога се опозиција свом жестином обарала на Пашића (јер на регента није могла ни смела) и због кога (разлога) она није могла да, преко уласка у коалициону владу, дође на власт. Солунски процес стајао је такође као једна од главних препрека између старорадикалних првака (нарочито Пашића и Љ. Јовановића) и опозиције (нарочито самосталних радикала) за остварење сарадње међу њима и образовање коалиционе владе у 1918. Постављајући као један од својих услова за улазак у владу анкету о Солунском процесу, представници опозиционог блока нису се, разуме се, руководили у првом реду хуманим, већ политичким разлозима; то је био услов који су опозициони прваци постављали да би нанели један од нај-

јачих удараца Пашићу и Радикалној странци, а Пашић и радикали нису могли прихватити тај услов, одбијали су га из страха не само од политичке већ и од судске одговорности.

У основи ових страначких борби, које су довеле до паралисања скупштинског рада, стајала је, дакле, борба опозиционог блока за власт у новој, великој држави чије су се контуре, уколико се крај рата приближавао, све јасније оцртавале.

(5) Покушаји и упињање радикалске владе с Пашићем на челу да докаже постојање скупштинског кворума 1918. и после изласка опозиције из Скупштине, показују њену жељу и настојања да политички режим Србије и у току рата прикаже по сваку цену као уставни и парламентарни режим. Пашић је на тврђењу и доказивању да је његова хомогена влада и у 1918. била парламентарна инсистирао из више разлога, а пре свега из одређених обзира у односима према савезницима и представницима Југословена ван Србије. Не толико због ратних кредита од Савезника (Савезници су, а нарочито Француска, изгледа, били спремни да у сваком случају финансирају ратне трошкове Србије (72) колико због демократских парола и захтева које су силе Антанте и САД у рату истицале у први план; задоголеће тих захтева или пак формално прилагођавање њима представљало је услов сарадње и подршке коју је Србија очекивала од великих Савезника у остваривању својих ратних циљева. С друге стране, истицање уставности, парламентаризма и демократизма политичког режима Србије служило је Пашићу и ради јачања његових политичких позиција, како би се с тих позиција лакше могао одупрети Југословенском одбору и Трумбићу и њиховој концепцији уједињења.

Драгослав Јанковић.

RÉSUMÉ

L'Assemblée nationale de la Serbie pendant sa première guerre mondiale et la question de son quorum

L'Autrich-Hongrie ayant attaquée la Serbie en juillet 1914 les élections à l'Assemblée nationale, dont la date était fixée pour le 14 août de la même année, ne pouvaient pas avoir lieu, mais le mandat de l'Assemblée nationale élue en 1912 a été prorogé jusqu'à la fin de la guerre, c'est à dire jusqu'au moment que la Serbie a cessé d'être un Etat distinct.

Pendant la durée de la première guerre mondiale l'Assemblée nationale de la Serbie a tenu trois sessions: du 27 juillet 1914 au 16 octobre 1915 à Niš, du 10 septembre au 22 octobre 1916 à Corfou et du 25 février au 27 avril 1918 à Corfou.

Lors de la débâcle militaire de la Serbie, en automne de l'année 1915, sur la suggestion du Gouvernement de coalition de cette époque, la majorité de

(72) „Није вероватно — јављао је Веснић из Париза 4. V./21. IV. својој влади на Крф — да ће Савезници правити формално ма какво питање одобравања зајмова због тога што њих Скупштина није изгласала, пошто они имају посао са одговорном владом а не са народним представништвом“ — ДАСИП, МИД, Делегација, ф. 64.

députés a quitté le pays avec le Gouvernement et l'armée serbe, 123 députés ont émigré tandis que 43 sont restés en Serbie occupée. Les députés réfugiés, après quelques migrations, se sont installés en majeure partie en France et à Nice ils ont formé un club des députés. Cependant, l'unité des députés des différents partis politiques n'a eu qu'une durée éphémère. S. Protić, le plus proche collaborateur de N. Pašić, a quitté le club commun avec de 20 députés du parti radical et il a formé avec eux un club de députés séparé du parti radical.

Sur l'insistance des députés de Nice (dans un memorandum spécial du 26 février 1916) que l'Assemblée nationale, d'accord avec le Gouvernement, reprenne son activité le plus tôt possible, le Gouvernement a convoqué l'Assemblée pour le 10 septembre 1916 à Corfou, pourtant les députés avaient demandé que les sessions de l'Assemblée se tiennent en France. Au cours de cette session d'automne à Corfou la sécession des députés du club commun a continué de s'élargir et un nouveau groupe de radicaux s'était formé — les radicaux indépendants, d'autre part, des antagonismes politiques et de parti se sont manifestés, quoique le gouvernement de coalition, formé de représentants des trois partis bourgeois les plus importants, s'était toujours maintenu. L'activité législative de cette Assemblée a été réduite aux actes normatifs les plus pressants; cependant, une tendance très forte s'était manifestée à ce que l'Assemblée prenne sur soi et organise le contrôle parlementaire permanent de l'activité du Gouvernement.

Quoique dans le domaine de la question nationale yougoslave l'Assemblée nationale de la Serbie a adopté, dès la fin de l'année 1915 à Niš, la déclaration relative à la libération et à l'unification des Serbes, Croates et Slovènes, qui était l'un des buts de guerre de la Serbie (dite la Déclaration de Niš), dans la suite elle s'était très peu occupée de cette question au cours de la guerre. Les débats ne se poursuivaient pas sur les rapports entre les Serbes et les autres Yougoslaves, ni sur le mode de formation de leur Etat commun, car dans le fond l'Assemblée était entièrement d'accord avec l'attitude du Gouvernement que la Serbie doit d'abord libérer ses »frères non libérés« et réaliser ensuite l'unité avec eux.

Quand les représentants du parti radical indépendant et du parti progressiste se sont retirés du gouvernement de coalition, en juin 1917, parce qu'ils ne pouvaient pas se mettre d'accord avec le parti radical sur la question de l'aministie des condamnés au procès de Salonique, tous les principaux partis politiques se sont coalisés pour former un bloc contre le gouvernement radical de Pašić. Ils ont réclamé la formation d'un gouvernement de coalition en juin 1917, mais à condition que le portefeuille des affaires étrangères ne soit pas attribué à Pašić. Cependant, selon toutes les apparences le régent Alexandre — qui était très proche de Pašić à cette époque et qui collaborait avec lui — ne voulait pas accepter une telle solution.

Lors de la troisième session de l'Assemblée à Corfou en avril 1917, qui était caractéristique par les conflits orageux qui avaient éclaté entre le Gouvernement et le bloc de l'opposition, à l'occasion du vote des crédits extraordinaires, le Gouvernement radical de Pašić n'avait plus de quorum;

53 députés ont voté pour le projet du Gouvernement et 42 députés de l'opposition avaient quitté la séance. Malgré que le Gouvernement de Pašić est resté en minorité, il n'a pas démissionné. Bien au contraire, il affirmait qu'il demeurerait toujours un gouvernement parlementaire, car il soutenait la thèse que le quorum parlementaire prévu par la Constitution ne doit pas être estimé d'après le nombre global de députés de l'Assemblée serbe (166), mais d'après le nombre des députés qui ont émigré du pays (123), parce que c'est un exemple typique de *force majeure* qui est en question.

Pour corroborer une telle interprétation le Gouvernement a eu recours à l'opinion juridique compétente d'un certain nombre de professeurs d'Université de Paris, de Rome et de Londres. Il était très important pour Pašić et son gouvernement de représenter le régime politique de la Serbie comme étant un régime parlementaire et démocratique même en temps de guerre, tout d'abord en considération de l'opinion publique et des gouvernements de l'Entente et conformément aux buts de guerre proclamés, ainsi que pour renforcer leurs positions politiques dans les rapports avec le Comité yougoslave qui était composé de représentants des Yougoslaves résidant sur le territoire de l'Autriche-Hongrie.